

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 51-62

УДК:81.581.11

DOI: [10.52754/16948874_2024_2\(4\)_6](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_6)

**КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ЖАПАЙЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫ БИЛДИРГЕН
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕР**

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С КОМПОНЕНТОМ “ДИКИЕ ЖИВОТНЫЕ” В
КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT “WILD ANIMALS” IN CHINESE

Аманбек кызы Нурпейил

Аманбек кызы Нурпейил

Atanbek kyzy Nurpeyil

окутуучу, Жусуп Баласагын атындагы КМУдагы Конфуций институту

преподаватель, Институт Конфуция при КНУ им.Баласагына

Lecturer, Confucius Institute at KNU named after Balasagyn

nura7865696@gmail.com

Бекмурзаева Асел

Бекмурзаева Асел

Bekmurzaeva Asel

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

asbekmurzaeva@oshsu.kg

КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ЖАПАЙЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫ БИЛДИРГЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕР

Аннотация

Бул макалада фразеологизмдерди кытай тилиндеги жапайы жаныбарларга тиешелүү фразеологиялык бирдиктер жана алардын маанилерин чечмелөө аракеттери жүргүзүлөт. Андан сырткары кытай тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин образдуу ички формалары каралат. Ошону менен бирге кытай жана кыргыздардын тил казынасындагы жапайы жаныбарларга байланышкан фразеологиялык бирдиктердин окшоштугу жана алардын улуттук өзгөчөлүктөрүнө басым жасалды. Фразеологиялык мисалдардын негизинде кыргыз жана кытай тилдеринин фразеологиялык бирдиктеринин жалпы белгилерин жана айырмачылыктарын аныктоо маселелерине токтолуп, кытай тилиндеги фразеологизмдеринин кыргыз тилиндеги эквиваленттерин көрсөтүү жана аларды кыргыз тилине которуу маселелери көтөрүлдү.

Ачкыч сөздөр: фразеологиялык бирдик, ченью, кыргыз тилиндеги макал-лакаптар, кытай тили, котормо таануу.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С КОМПОНЕНТОМ “ДИКИЕ ЖИВОТНЫЕ” В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье сделаны фразеологизмы, связанные с дикими животными, в китайском языке и сделаны попытки интерпретации их значений. Кроме того, рассматриваются образные внутренние формы фразеологизмов в китайском языке. При этом акцент был сделан на сходстве фразеологизмов, связанных с дикими животными, в китайском и кыргызском языках и их национальных особенностях. На основе фразеологических примеров обсуждались вопросы выявления общих черт и различий фразеологизмов кыргызского и китайского языков, а также вопросы показа эквивалентов китайских фразеологизмов в кыргызском языке и перевода их на кыргызский язык.

Ключевые слова: фразеологическая единица, ченью, кыргызские пословицы и поговорки, китайский язык, переводоведение.

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT “WILD ANIMALS” IN CHINESE

Abstract

This article presents phraseological units related to wild animals in Chinese and attempts to interpret their meanings. In addition, figurative internal forms of phraseological units in Chinese are considered. The emphasis was placed on the similarity of phraseological units related to wild animals in Chinese and Kyrgyz languages and their national characteristics. Based on phraseological examples, issues of identifying common features and differences in phraseological units of the Kyrgyz and Chinese languages were discussed, as well as issues of showing equivalents of Chinese phraseological units in the Kyrgyz language and translating them into the Kyrgyz language.

Keywords: phraseological units, chenyu, Kyrgyz proverbs, Chinese language, translation studies.

Киришүү

Дүйнө элдеринин тилдеринин баарында эле жапайы жаныбарлар катышкан макал-лакаптар, учкул сөздөр, фразеологизмдер, идиомалар, жомоктор, уламыш-тамсилдер, ырым-жырымдар, ишенимдер кездешет. Тилдеги фразеологиялык фондду жана тилдин улуттук-маданий өзгөчөлүгүн калыптандырууда жапайы жаныбарлар катышкан фразеологиялык бирдиктердин ролу чоң болуп саналат. Бул макалада кытай тилиндеги жапайы жаныбарларга байланышкан фразеологизмдерди белгилеп, анын кыргыз тилиндеги эквиваленттерин табууга басым жасалды. Төмөндө кытай жана кыргыз тилинде кездешкен жапайы жаныбарларга байланышкан фразеологизмдерди салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

Мындан мурунку макалаларыбызда кытай тилиндеги үй жана жапайы канаттууларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди (Аманбек кызы жана Бекмурзаева, 2023; Аманбек кызы ж.б., 2023), үй жаныбарларына байланышкан фразеологиялык бирдиктерди (Аманбек кызы жана Бекмурзаева, 2024) изилдеп, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолгонбуз.

Кытай тилиндеги жапайы жырткыч жаныбарларды билдирген фразеологиялык бирдиктер

虎 (hǔ) жолборско байланышкан фразеологизмдер

Жолборс жер жүзүндөгү эң ири жырткыч жаныбар болуп эсептелет. Анын өзгөчө келбети, кооз териси, түнт токойдо жана саздак жерде жалгыз жашоосу анын сырдуулугун арттырып, адамдардын кызыгуусун жаратса, ыкчам кыймылы менен олжону кармап алганы адамдардын коркуусу менен кошо ага болгон урмат-сыйдын жаралышына алып келген. Натыйжада, жолборс байыркы доорлордон тартып эле дүйнөдөгү элдердин уламыш, жомокторунда, диний ишенимдеринде татыктуу орун ээлеген.

Кытай мифологиясында жолборс эр жүрөктүүлүктүн символу. Анын сүрөттөрүн кытайлар зыяндуу күчтөргө каршы күрөшүүдө колдонушкан. Фэн-шуй боюнча ак жолборстун духу зыяндуу күчтөргө каршы күрөшүүдө эң мыкты колдоочу болуп саналат. Кытайларда жолборс болгон урмат-сыйдын жогору болушун кунг-фу жоокердик согуш өнөрүндөгү негизги 5 жаныбарлар стилинин бири *жолборс стили* деп аталгандыгынан байкоого болот (Восточные единоборства, 2004, б. 78). Жолборс стили менен кошо кытай мушташ өнөрүндө *жолборс мектептери* да кездешкен. Бул мектептин өзгөчөлүгү шакирттерине кара күч, ыкчамдуулук, тез кыймылдарды машыктырууга басым жасашкан (Восточные единоборства, 2004, б. 79).

Кытайлардын 12 жылдык чыгыш календары деп аталган жаныбарлар календарында жолборстун кездешиши анын кытай маданиятында маанилүү ролду ойногондугун айгинелеп турат.

Төмөндө кытай тилинде жолборско байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 不入虎穴,焉得虎子 (*bù rù hǔ xué, yān dé hǔ zǐ*). Бул фразеологизм “Жолборстун ийинине кирбей туруп, жолборстун күчүгүн кармай албайсың” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “тобокел кылбай туруп ийгиликке жетүү мүмкүн эмес” дегенди туюндурат. Кыргыз тилиндеги эквивалентин айта турган болсок, кыргыз тилинде “Чегирткеден корккон эгин экпейт” деп кездешип, кытай тилиндегидей эле маанини билдирет (Юдахин, 1965, б. 365).
2. 虎视眈眈 (*hǔshì dāndān*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборстой кароо” деп которулат. Бул фразеологизм “бирөөнү аябай тигилип кароо” же “аябай кароо” деген маанилерди билдирет. Кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин фразеологизмдеринде да кездешет. Фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквивалентин катары “дит багуу”, “көз токтотуу”, “көзү өтүү”, “сурданып кароо”, “көзүн кадоо” жана “жүз токтотуп кароо” деп аталган түрлөрүн атоого болот (Осмонова ж.б., 2001).
3. 谈虎色变 (*tánhǔ sè biàn*). Аталган фразеологизм “жолборстун атын уккан жүзү өзгөрүп кеткендей” деп которулат. Кытайлыктарда бул фразеологизм “аябай коркуу”, жана “өң-алеттен кеткенче коркуу” деген маанилерде колдонушат. Фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквивалентин катары “үрөйү учуу”, “төбө чачы тик туруу”, “жаны көзүнө көрүнүү”, “жүрөгү оозуна келүү”, “жүрөгү түшүү”, “кара жандан түңүлүү”, “кутуу учуу” деп аталган түрлөрүн айтууга болот (Осмонова ж.б., 2001). Жогоруда эскерилген эки элдин фразеологизми бирдей эле маанини билдирет. Бирок кыргыз тилиндеги фразеологизмдерде жаныбарды аталышынын колдонулушун кездештире албадык.
4. 照猫画虎 (*zhàomāohuàhǔ*). Аталган фразеологизм “мышыкты коюп жолборстун сүрөтүн тартуу” деп которулат. Кытайлыктар бул фразеологизмди “бирөөнү сокур тууроо”, “окшошпосо деле туураганга аракет кылуу” деген маанилерде колдонушат. Бул фразеологизмдин толук маанисин ачып бере алган кыргызча эквивалентин тилекке каршы таба алган жокпуз.
5. 与虎谋皮 (*yǔ hǔ móu pí*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборстун терисин алуу үчүн жолборс менен акылдашуу” деп которулат. Бул фразеологизм “эки башка кызыкчылыкты ээлөө”, “карама-каршылыктуу кызыкчылыктардын кагылышы” деген маанилерди билдирет. Кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин сөз казынасында да кездешет. Мисалга, кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “өз көмөчүнө күл тартуу” түрү кездешет. Бул фразеологизм кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан толук дал келет (Карасаев, 1995, б. 132).
6. 狐假虎威 (*hú jiǎ hǔ wēi*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборстун кадырын түлкү колдонгондой” деп которулат (Корнилов, 2010, б. 76). Бул фразеологизм “бирөөнүн кадыр-баркына таянуу”, “бирөөнүн кадырын пайдалануу” деген маанилерди билдирет. Кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин сөз казынасында да кездешет. Мисалга, кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “күрүчтүн арты менен күрмөк суу ичет” деген түрү кездешет. Андан сырткары кыргыз тилинде “Ата кадыры менен кыз өтөт” деген макал кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан толук дал келет (Карасаев, 1995, б. 212).
7. 龙腾虎跃 (*lóng téng hǔ yuè*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “ажыдаар учкандай, жолборс секиргендей” деп которулат. Бул фразеологизм “күчү ашып-

ташуу” жана “энергиясы ашуу” деген маанилерди билдирет. Кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “так текедей секирүү” түрү кездешет. Бул фразеологизм кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан толук дал келет (Юдахин, 1965, б. 390).

8. 虎头蛇尾 (*hǔ tóu shé wěi*). Бул фразеологизм кыргыз тилине “Башы жолборстой, куйругу жыландыкындай” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “иштин сапаты начарлоо”, “иш тетирисине кетүү” дегенди туюндурат. Кыргыз тилиндеги эквивалентин айта турган болсок, кыргыз тилинде буга жакын “куту учуу” же “көтүнө кетүү” деген формаларда кездешип, кытай тилиндегидей эле маанини билдирет (Юдахин, 1965, б. 420).

狼 (*láng*) карышкырга байланышкан фразеологизмдер

Төмөндө кытай тилиндеги карышкырга байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 引狼入室 (*yǐn láng rù shì*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө сөз “Карышкырды үйгө киргизүү” деп которулат. Бул фразеологизм аркылуу “ашыкча ишенчээктигинин азабын тарткан” адамды сүрөттөшөт. Бул фразеологизмдин кыргыз тилинде бир нече эквиваленти кездешет. Алсак, кыргыз тилинде “Карышкырга кой кайтартуу” деген макал кытай фразеологизминин формасы жагынан азыраак гана өзгөчөлөнгөн түрү болуп, маанисин толугу менен камтыйт. Андан сырткары “Койнуна жыланды салуу” деген фразеологизм да кездешип, кытай тилиндегидей эле маанини билдирет. Кыргыз тилиндеги бул фразеологизм үчүн улуу жазуучу Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” аттуу тарыхый романынан мисал келтирүүнү туура көрдүк. Романда Абдырахман аптабачы¹ Кудаяр ханга чыккынчылык кылганда анын өкүнгөнүн чагылдырган үзүндү:

— О, Абдырахман! Кыларың ушул беле? — деп кең Кудаяр-хан үжүрөдө нары-бери басып турду. — *Койнума жыландын баласын салып жүргөн экенмин го!*. — Ал иреңи бир ууч болуп карайып, эриндери кеберсип, көзүн кыбындатып, эмнени ойлонорун билбей, башы кеңгиреп, токтоло калды. — Ха, туз ургур, тузума койдум... (Сынган кылыч, 1998: ө. 267). Үзүндүдөн көрүнүп тургандай фразеологизм адамдын ашыкча ишенчээктигин жана анын азабын тартаарын чагылдырып турат.

Кытай элинин 引狼入室 (*yǐn láng rù shì*) же “Карышкырды үйгө киргизүү” фразеологизминин кыргыз тилинде үчүнчү эквиваленти да кездешет. Биздин оюбузча кыргыз тилиндеги “Итти сыйласаң төргө (килемге) чычат” аттуу макал да кытай фразеологизми менен маанилик жактан дал келет (Давлетбекова, 1997, б. 129).

2. 狼吞虎咽 (*lángtūn hǔyàn*). Аталган фразеологизм “карышкырдай жутунуу, жолборстой жеп алуу” деп которулат. Кытайлыктар бул фразеологизмди тамакка болгон табити мыкты, тамакты тез-тез жеген учурларда колдонушат. Бул фразеологизмдин толук маанисин ачып бере алган кыргызча эквиваленти катары “ач бөрүдөй жулунган” деген идиома толугу менен дал келет. Бул фразеологизмди “Манас” эпосунан кезиктирүүгө болот. Эпосто:

Каруусу толук капырдан,

¹ Абтабачы (өзбек тилинде “офтобачи”) — тарыхый термин. Хандын сарайында колго суу куюучу деген маанини билдирет. Чындыгында хан сарайдагы жогорку кызмат.

**Ач бөрүдөй жулунган,
Кайран Жолой баатырдан,
Ажыратып алуучу,
Чабышып согуш салуучу,
Кабылан көк жал Манас жок” (Манас, 2010, б. 267).**

Жогоруда эскерилген кытай фразеологизми менен кыргыз фразеологизми маанилик жактан, формалык жактан да бири-бирине дал келет.

3. 鬼哭狼嚎 (*guǐ kū láng háo*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “карышкырдай улуу” деп которулат. Бул фразеологизм “улуп-уңшуу”, “сыздап ыйлоо” жана “жан кейиткен кыйкыруу” деген маанилерди билдирет. Кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “карышкырдай улуу” деген эч өзгөрүүсүз түрү кездешет. Бул фразеологизм кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан да, формасы жагынан да толук дал келет (КРС, 1985, б. 304).

4. 虎子狼孙 (*hǔ zǐ láng sūn*). Бул фразеологизм кыргыз тилине “Жолборстун уулдары, карышкырдын неберелери” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “каракчылар” дегенди туюндурат. Кыргыз тилиндеги эквивалентин айта турган болсок, буга жакын фразеологизмди кезиктире албадык. Кыргыздарда жөн гана “каракчы” деп эле кездешет. Бирок кыргыздарда аял көз жарганда уул төрөлсө “бөрү”, ал эми кыз төрөлсө “түлкү” деп сүйүнчүлөшкөн. Дал ушул эле каада орто кылымдардагы түрктөрдө да кездешкен (Мурзакметов, 2005, б. 22; Абдимиталип уулу, 2022, б. 131).

狐 (hú) түлкүгө байланышкан фразеологизмдер

1. 狐假虎威 (*hú jiǎ hǔ wēi*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборстун кадырын түлкү колдонгондой” деп которулат. Бул фразеологизм “бирөөнүн кадыр-баркына таянуу”, “бирөөнүн кадырын пайдалануу” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдин келип чыгышы “Согушкан падышачылыктардын тактикасы” (Чжанго цэ) деп аталган эмгекте катталган. Бул эмгекте катталган уламыш боюнча бир жолу жолборс түлкүнү кармап алат. Жолборс түлкүнү жээрде ага: “Сен мени жей албайсың. Себеби, мени кудайлар айбанаттардын падышасы кылып шайлады!” дейт. Жолборс кичинекей түлкүнүн падыша болгонуна ишенбейт. Анда түлкү: “Ишенбесең токойго чогуу баралы. Жаныбарлар мени көргөндө качышаарын өз көзүң менен көрөсүң!” дейт. Макул болгон жолборс түлкү менен токойго кирет. Токойдогу жандыктар жолборсту көрүп, үркүп кача беришет. Түлкү жолборско: “Өз көзүң менен көрүп ынаңдыңбы?” деп сурайт. Анда жолборс: “Жаныбарлар сени көрүп эле качып атканына караганда сен чындап эле кудуреттүү окшойсуң”, - деп кала бериптир. Бул уламыштан түлкүнүн кытайларда куу, амалкөй жаныбар катары кабылдангандыгын байкоого болот. Түлкүнүн мындай мүнөзү Евразия чөлкөмүндөгү элдердин көпчүлүгүнүн жомок, тамсилдеринде кездешет (Корнилов, 2010, б. 76).

Ал эми кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин сөз казынасында да кездешет. Мисалга, “ата кадыры менен кыз өтөт” деген макал кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан толук дал келет (Карасаев, 1995, б. 212). Андан сырткары кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “күрүчтүн арты менен күрмөк суу ичет” деген түрү да кездешет.

2. 狐狸狐搯 (*hú máihú huó*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “түлкү казат, кайра көмөт” деп которулат. Бул фразеологизм “максатсыз иш кылуу, убара болуу”, “чечкинсиздик кылуу”, “бир чечимге келе албай, акырында жапа чегүү” деген маанилерди билдирет. Кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “Жолоочуну ээрчип ит убара” деген эч макалда кытай фразеологизминин “максатсыз иш кылуу” деген маанисине туура келет дегенге негиз бар (Давлетбекова, 1997, б. 76).

3. 老狐狸 (*lǎo hú li*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “карт түлкү” деп которулат. Бул фразеологизм “куу киши” жана “кыйтыр киши” деген маанилерди билдирет. Кыргыз тилинде “тажрыйбалуу”, “куу”, “көптү көргөн” маанисин билдирген “карт бөрү” деген фразеологизм кездешет (Осмонова, 2001, б. 256). Көрүнүп тургандай кытайлардагы фразеологизм кыргыз тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан бири-бирине толук дал келет. Ал эми формасы жагынан бир аз гана өзгөрүүгө учураган.

熊 (*xíóng*) аюуга байланышкан фразеологизмдер

Кытай тилинде аюу боюнча ар кандай маанини билдирген фразеологизмдер кездешет. Негизинен аюу адамдын мүнөзүн сүрөттөөдө колдонулат. Төмөндө кытай тилиндеги аюуга байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 熊心豹胆 (*xíóng xīn bào dǎn*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “аюунун жүрөгү, илбирстин өтү” деп которулат. Бул фразеологизм “эр жүрөк”, “эрдик” жана “баатырдык” сыяктуу өтмө маанилери бар. Кытайлардын элдик ишениминде аюунун жүрөгүн жеген адам эр жүрөк болуп калат. Мындай ишенимдин жаралышына аюунун эч кимден коркпогондугу, ачуулуулугу жана чыдамкайлыгы себеп болгон. Кытай мифтеринде аюу жоокер түрүндө эскерилет.

Кыргыз тилинде кытай фразеологизми менен маанилик жактан “Жолборстун жүрөгүнө талгак болуу” деген ишенимдин кездешишин айтууга болот. Кыргыз элинин түшүнүгүндө аял боюна бүткөндөн бир нече жумадан кийин көңүлү айнып, бардык эле тамакты бирдей сиңире албай калат имиш. Бул абал медицинада изилденип, анын келип чыгышы, аны дарылоонун жолдору иштелип чыккан. Ал эми элдик турмушта болсо, талгакка байланыштуу көптөгөн уламыштар, кызык окуялар айтылат. Мындай окуялар эпосто көбүнесе болочок баатырлардын төрөлүшү менен байланыштуу. Адатта, кош бойлуу аял кабылан, жолборс, илбирс жана башкалар жаныбарлардын, аюунун жүрөгүнө, жыландын, куштун жана башкалар жандыктардын этине талгак болот имиш. Анын эң белгилүү мисалы катары “Манас” эпосунда Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болушун айта алабыз. Эпосто:

“Тойдон кийин токтолуп,
Тогуз айдай өтүптүр;
Манас бойго бүткөнү
Бир нече айга жетиптир.
Байбиче болсо бул күндө
Бал, шекерге карабайт,
Башка тамак жарабайт.
Жесем дейт жолборс жүрөгүн,
Мындан башка санабайт;

Же табылбайт **жолборс жүрөгү.**

Жинди болуп байбиче
Жеригинен жүдөдү.
Жылкычы кабар бергени,
"Каңгайдын кара мергени
Жолборс атып салды,- деп,
Терисин сыйрып алды,- деп,
Боор, жүрөк, башка эти
Кур талаада калды"-деп.
Айтканын Чыйыр угуптур,

.....
Байбиче көөнү жайланды.
Челкендей басып байбиче,
Челектеп сууну алганы,—
Эки жүрөк салганы.
Чала-була бышырып,
Жанга бербей жалмады.
“Сонун экен бу да,—деп,—
Сорпосун ичем мына”—деп,
Эки аяктай сорпосун
Калтырбай ичип алганы.
Байбиченин талгагы
Магдырап, канып калганы.
Эр Манас бойго бүткөнү” (Манас, 1958, б. 50).

Эпостогу эпизоддон көрүнүп тургандай кыргыздарда баатырдын төрөлүшү анын энесинин жолборстун жүрөгүнө талгак болушу менен тыгыз байланышта. Натыйжада кыргыз элинде жолборс жүрөгү баатырдык, эрдик деп эсептелсе, кытайларда аюунун жүрөгү ушундай эле мааниге ээ. Бул жерден эки элдин ишенимдеринде, фразеологизмдериндеги жалпылыкты байкоого болот.

2. 熊虎之任 (*xióng hǔ zhī shì*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборс, аюу аскер болушту” деп которулат. Бул фразеологизм “эр жүрөк аскерлер” деген маанини билдирет. Бул фразеологизм жогоруда эскерилген фразеологизмдин эле уландысы катары кароого болот. Ал эми кыргыз тилинде бул сөз айкашынын параллели катары “жоо бөрүсү” деген фразеологизмди айтууга болот. Кыргыз тилиндеги “жоо бөрүсү” деген идиома кытай тилиндеги фразеологизмге маанилик жактан толук дал келет. Жоо бөрүсү тууралуу маалыматтарды “Манас” эпосунан көп кездештирүүгө болот:

“Кырк баланын башчысы,
Кыйласынын жакшысы,
Найзага камбыл ыктуусу,
Жоо бөрүсү, мыктуусу,
Чекчерилген чечени
Куруп калган Кутубий -
Көк жал Манас жөкөрү,
Ободон жылдыз болжошу,
Байчоро менен Чалыбай-
Баатырындын жолдошу.
Кабыландын жыйган кырк бала
Кыраан чыккан жолборсу.

Бала да болсо баатыр деп,
 Азган, тозгон кыргыздар
 Эр Манасты дем кылды” (Манас, 1958, б. 82).

Жыйынтыктап айтканда кытай тилинде да, кыргыз тилинде да жоокердик, эрдик, аскердик жана эр жүрөктүүлүк деген түшүнүктөрдү билдирүүдө жырткыч жаныбарлардын аталыштары кездешкен фразеологизмдерди колдонушкан. Эки элдин фразеологизмдери маанилик-мазмундук жактан окшош, ал эми формасы жагынан бири-биринен бир аз гана айырмаланып турат.

Кытай тилиндеги башка жапайы жаныбарлар тууралуу фразеологиялык бирдиктер

Бул бөлүктө кытай тилиндеги чөп жечүү жана башка жаныбарларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди чогултуп, алардын кыргыз тилине сөзмө-сөз которулушу, эквиваленти жана алардын салыштырмалуу анализин берүүгө басым жасалды. Бул бөлүктү кемирүүчүлөр түркүмүнө кирген чычкан жаныбарынан баштоону туура таптык.

鼠 (shǔ) чычканга байланышкан фразеологизмдер

Бир караганда чычкан айыл-чарбасын бүлүндүргөн зыянкеч жаныбар болгондугуна карабастан дүйнө элдеринин символикалык фондунда бул жаныбар өзгөчө орунду ээлейт. Анын ичинде кытай маданиятында да чычкандын өз орду бар. Мисалга, кытай маданиятында чычкан акылдуу жана даанышман жандык катары сыпатталып, байлыктын жана барчылыктын символу катары кабыл алынган. Чычкандар тез көбөйгөндүктөн көп балалуу болууну каалаган кытайлык жубайлар чычканга сыйынышкан. Чычкан амалкөй жана тапкыч жаныбар катары баалангандыгын анын 12 жылдык чыгыш календары деп аталган жаныбарлар календарында биринчи болуп кездешиши анын кытай маданиятында маанилүү ролду ойногондугун айгинелеп турат.

Төмөндө кытай тилинде жолборско байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 穷鼠啮狸 (*qióngshǔnièmāo*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Аргасы кеткен чычкан мышыкты тиштейт” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “такыр аргасы кеткен адам эрдик кыла алат”, “керектүү учурда коркок адам да эрдик кылганга жөндөмдүү” деген мамилелерди туюндурууда колдонулат. Кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “Баканы бассаң да “бак” дейт” деген макалды айтууга болот. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти кытай идиомасын маанилик жактан толук ачып бере алат.
2. 投鼠忌器 (*tóu shǔ jì qì*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “чычканды (идиш менен) өлтүрө чапмакмын, бирок, идишти сындырып алуудан корком” деп которулат. Бул фразеологизм “сактануу, абайлоо” деген маанини билдирет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөз фразеологизминин параллели катары “каргайын десем жалгызсың, каргабайын десем байкушсуң” деген макалды айтууга болот. Кыргыз тилиндеги бул макал кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан кандайдыр бир деңгээлде дал келет.
3. 猫鼠同处 (*māoshǔ tóngchǔ*). Фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Мышык-чычкан чогуу жашагандай” деп которулуп, “бири-биринин жаман иштерин жаап-жашыруу”, “кол астында иштегендердин кемчиликтерин жаап-жашыруу” деген маанилерди билдирет. Бул

фразеологизмдин кыргыз тилинде “Карга карганын көзүн чокубайт” деген түрү кандайдыр деңгээлде маанисине жакын деп эсептейбиз. Андан сырткары кытай фразеологизминин эквиваленти катары “Сай сайга куят, бай байга куят” деген макалды айтууга болот (Юдахин, 1965, б. 390).

4. 抱头鼠窜 (*bàotóu shǔcuàn*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине “башын кармап жана чычкандай болуп качуу” деп которулат. Бул фразеологизм “коркуп качуу” деген маанини билдирет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары бир нече фразеологизмдерди айтууга болот. Алсак, кыргыз тилинде “артын карабай качуу”, “куйругун түйүп качуу”, жин куугандай качуу” деген түрлөрүн атоого болот. Бирок, аталган фразеологизмдердин ичинен бир гана “Куйругун түйүп качуу” деген фразеологизми контексттик жактан жаныбарга байланыштуу (Осмонова, 2001, б. 323). Бул фразеологизм “корккон ит куйругун кыпчып качкан” учурду чагылдырат. Кытай жана кыргыз тилдериндеги жогорку фразеологизмдер мааниси жагынан бири-бирине толугу менен туура келет. Ал эми формалык жагында бир кыйла айырмачылыктар бар.

5. 猫哭老鼠 (*māo kū lǎoshǔ*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Мышык чычканга аза күткөндөй” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “калп эле боор ооругандай түр көрсөтүү”, “анткорлонуу” деген эки жүздүү мамилелерди туюндурууда колдонулат. Кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “Кара эчкиге жан кайгы, Касапчыга мал кайгы” деген макалды айтууга болот (Юдахин, 1965, б. 357). Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти кытай идиомасын маанилик жактан толук ачып бере албаса да кандайдыр бир деңгээлде маанилик жакындыгы бар.

兔 (*tù*) коёнго байланышкан фразеологизмдер

Кытай маданиятында коён да өзгөчө маани берилген жаныбарлардын катарына кирет. Алсак, коён 12 жылдык жаныбарлар календарында төртүнчү катарда турат. Андан сырткары коён кытайларда назиктиктин, ак көңүлдүүлүктүн символу катары кабыл алынат. Кытай уламыштарында Айда жашаган нефрит коён тууралуу айтылат. Нерит коён өзүнүн идишине өлбөстүктүн, түбөлүктүүлүктүн дарысын жасайт имиш. Ошондуктан нефрит коён көп жашагандыкты да билдирет.

Төмөндө кытай тилинде коёнго байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 乌飞兔走 (*wūfēi tùzǒu*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “карга учкандай, коён чуркагандай” деп которулат. Бул фразеологизм “убакыт бат өтөт” деген маанини билдирет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөз фразеологизминин параллели катары “убакыт деген учкан куш” деген макалды айтууга болот. Кыргыз тилиндеги бул макал кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик толук дал келет.

2. 见兔顾犬 (*jiàntùgùquǎn*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине “коёнду көргөндө иттерине кароо” деп которулат. Бул фразеологизм “мүмкүнчүлүктү колдон чыгарбоо”, “өз убагында чара колдонуу” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары бир нече фразеологизмдерди айтууга болот. Анын ичинен бир фразеологизмде коёндун аты эскерилип, мааниси жагынан кытай фразеологизми менен

толугу менен дал келет. Кыргыз тилинде “колго түшкөн коёнду, коё берген оңобу?” деген макал кытай фразеологизми менен мааниси бирдей. Андан сырткары “Темирди ысыгында сок” деген макал кытай фразеологизмине контексттик жактан жакын (Осмонова, 2001, б. 195).

3. 兔起凫举 (*tùqǐfújǔ*). Фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “коёндой секирип, жапайы өрдөктөй учуу” деп которулуп, “быт, ылдам, тез” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилинде “чымын-куюн болуу” деген түрү кандайдыр бир деңгээлде кытай фразеологизминин маанисине жакын деп эсептейбиз. Андан сырткары кытай фразеологизмине жакын маанидеги эквиваленти катары кыргыз тилиндеги “Коёндон жапыз сен болуп, куштан илгич мен болуп” деген фразеологизмди айтууга болот. Бул фразеологизмдин өтмө мааниси “алгыр, кыраан” дегенди билдирет (Толковый словарь кыргызского языка, 1969, б. 178).

4. 狡兔三窟 (*jiǎotù sānkū*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “куу коёндун үч ийини бар” деп которулат. Бул фразеологизм “куу, амалкөй” деген маанилерди билдирет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөз фразеологизминин параллели катары “айла алтоо, амал жетөө” деген макалды айтууга болот (Давлетбекова, 1997, б. 16). Андан сырткары “Амалы алты эшекке жүк” деген макал да кытай фразеологизмине контексттик жактан туура келет.

Корутунду

Жогоруда берилген фразеологизмдер кытай тилинен алынган көптөгөн мисалдардын аз бөлүгү гана болуп саналат. Белгилүү болгондой фразеологизм бир элдин басып өткөн тарыхын, маданиятын, менталитетин, тилдик, этнографиялык өзгөчөлүгүн ичине камтыйт. Чет тилин үйрөнгөн адам эгер фразеологизмдердин маанисин түшүнүп, аны практикада колдонсо ал тилди жогорку чеберчиликте үйрөндү дегенди билдирет. Кытай фразеологизмдерин кыргыз тилинин жардамы аркылуу жаштарга татыктуу тил үйрөтүү менен гана чектелбестен, алардын Кытайга барып тилди улантуусуна да өбөлгө түзүп беребиз деп ишенебиз. Башка элдин тилин үйрөнгөндө фразеологизмдерди колдонгон адамды ал тилде сүйлөгөн эл жогору баалары шексиз. Биздин изилдөөбүздө кытай жана кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин жалпылыктарын таап көрсөткөнгө аракеттендик.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н. (2022). “Обычаи, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов”. *Вестник Ошского государственного университета*, №3, 126-132. DOI: https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126. EDN: DUMQTV.
2. Аманбек кызы, Н., жана Бекмурзаева, А. (2023). “Кытай тилиндеги үй канаттууларына байланышкан фразеологизмдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттери”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, #1(1), 12-21. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1\(1\)_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_2). EDN: OВEMHИ.

3. Аманбек кызы, Н., Бекмурзаева, А., жана Эмильбекова, Э. (2023). “Кытай тилиндеги жапайы канаттууларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди кыргыз тилине которуу маселелери”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, №2(2), бб. 1–10. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2\(2\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_1). EDN: MUFFUL.
4. Аманбек кызы, Н., & Бекмурзаева, А. (2024). “Кытай тилиндеги үй жаныбарларына байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилине которуунун айрым маселелери”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, №2, 424-436. DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2024_2_42. EDN: ZETZII.
5. *Восточные единоборства*. (2004). Москва: АСТ, Астрель, Ермак. Серия: Я познаю мир.
6. Карасаев, Х. (1995). *Накыл сөздөр*. Бишкек: Шам.
7. Касымбеков, Т. (1998). *Сынган кылыч: тарыхый роман*. Бишкек: Кыргызстан.
8. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (1969). Фрунзе: Мектеп.
9. Корнилов, О.А. (2010). *Жемчужины китайской фразеологии*. Москва: КДУ.
10. Манас. *Биринчи бөлүк. 2 китеп*. (1959). Жалпы редакциялаган Б.М. Юнусалиев. Фрунзе: Кыргызмамбас.
11. Мурзакметов, А.К. (2005). *Кыргыз ырым-жырымдары*. Ош.
12. Осмонова, Ж., Конкобаев, К., Жапаров, Ш. (2001). *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*. Бишкек: КТМУ.
13. *Пословицы и поговорки кыргызского народа*. (1997). Из собрания акад. К.К. Юдахина. Сост. Д. Давлетбакова. Бишкек: Илим.
14. Юдахин, К.К.(1965). *Киргизско-русский словарь*. В двух книгах. Около 40000 слов. Кн.1. А-К. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
15. Юдахин, К.К. (1965). *Киргизско-русский словарь*. В двух книгах. Около 40000 слов. Кн.2. Л-Я. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.